NCERT Solutions Class 8 Sanskrit (Deepakam)

Chapter 13 वर्णोच्चारण-शिक्षा १

अभ्यासात् जायते सिद्धिः (पृष्ठ 155–158)

१. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन द्विपदेन वा उत्तरत-

(क) उरसि किं तन्त्रं भवति ? ________________

उत्तराणि : वायु-बल-तन्त्रम्

(ख) नाभिप्रदेशे स्थिताः मांसपेश्यः किं नोदयन्ति ? ________________

उत्तराणि : उरः

(ग) आस्यस्य आभ्यन्तरे वार्णानाम् उत्पत्त्यर्थं द्वितीयं तत्त्वं किम् अस्ति ? ________________

उत्तराणि : करणम्

(घ) आस्ये कति स्थानानि सन्ति? ________________

उत्तराणि : षट्

(ङ) स्थानस्य कार्यनिदर्शनार्थं किं समुचितम् उदाहरणम् अस्ति ? ________________

उत्तराणि : 'मुरली'

(च) करणानि मुरल्याः कस्य भागम् इव व्यवहरन्ति ? ________________

उत्तराणि : आस्यस्य स्थानानि

२. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत-

(क) करणं किं भवति ?

उत्तराणि : वर्णस्य उच्चारण-समये, आस्यस्य यः भागः स्थानं स्पृशति, स्थानस्य समीपं वा याति, सः भागः–'करणम्' इति कथ्यते।

(ख) उरः श्वासकोशस्थितं वायुं कुत्र निःसारयति ?

उत्तराणि : उरः श्वासकोशस्थितं वायुम् ऊर्ध्वं निःसारयति।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(ग) मुरल्याः अङ्गुलिच्छिद्राणि कीदृशं व्यवहरन्ति ?
उत्तराणि : मुरल्याः अङ्गुलिच्छिद्राणि आस्यस्य स्थानानि इव व्यवहरन्ति ।

(घ) केषां वार्णानाम् उच्चारणे जिह्वा प्रायः निष्क्रिया भवति ?
उत्तराणि : कण्ठ्यानाम्, ओष्ठ्यानां नासिक्यानां च वर्णानाम् उच्चारणे जिह्वा निष्क्रिया भवति।

(ङ) तालव्यानां, मूर्धन्यानां दन्त्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं सामान्यं करणं किम् अस्ति ?
उत्तराणि : तालव्यानां, मूर्धन्यानां दन्त्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं सामान्यं करणं जिह्वा करणं अस्ति ।

(च) कण्ठ्यानां, ओष्ठ्यानां नासिक्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं स्थानस्य करणस्य च मध्ये किं भवति?
उत्तराणि : कण्ठ्यानां, ओष्ठ्यानां नासिक्यानां च वर्णानाम् उच्चारणार्थं स्थानस्य करणस्य च मध्ये 'स्वस्थानं' भवति ।

३. अधोलिखितेषु वाक्येषु आम् / न इति लिखित्वा उचितभावं सूचयत-

(क) श्वासकोशस्थितः वायुः ऊर्ध्वं चरन् पूर्वम् आस्यं प्राप्नोति ।
उत्तराणि : न।
उचितभावं-सः वायुः ऊर्ध्वं चरन् पूर्वम् कण्ठ- बिलं प्राप्नोति ।

(ख) सर्वप्रथमं नाभि – प्रदेशे स्थिताः मांसपेश्याः कण्ठं नोदयन्ति।
उत्तराणि : न।
उचितभावं सर्वप्रथमम् नाभि-प्रदेशे स्थिताः मांसपेश्याः उरः नोदयन्ति ।

(ग) आस्यस्य आभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थम् आभ्यन्तर-प्रयत्नः आवश्यकम् अस्ति ।
उत्तराणि : आम्।
उचितभावं- आस्यस्य आभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थम् वस्तुतः त्रीणि तत्वानि आवश्यकानि भवन्ति – स्थानम्, करणम् आभ्यन्तर-प्रयत्नः च।

(घ) तालव्य-वर्णनाम् उच्चारणार्थं दन्तः स्थानं स्पृशति ।
उत्तराणि : न।
उचितभावं-तालव्य-वर्णानाम् उच्चारणार्थं जिह्वा स्थानं स्पृशति ।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

(ङ) मूर्धन्यानां वर्णानाम् उच्चारणार्थं जिह्वा स्थानं स्पृशति।

उत्तराणि : आम्।

उचितभावं – मूर्धन्यानां वर्णानाम् उच्चारणार्थं जिह्वा स्थानं स्पृशति।

(च) तत्तत्स्थानस्य एव कश्चित् पूर्वभागः, तत्तत्स्थानस्य परभागं स्पृशति ।

उत्तराणि : न।

उचितभावं-तत्-तत्-स्थानस्य एव कश्चित् परभागः, तत्-तत् स्थानस्य पूर्व-भागं स्पृशति, समीपं वा याति ।

४. मुखे उपलभ्यमानानि स्थानानि बहिष्ठात् अन्तः यथाक्रमं (अर्थात् विपरीत क्रमेण) लिखन्तु-

उत्तराणि : (ङ) ओष्ठः

(ख) दन्तः

(ग) तालु

(क) मूर्धा

(घ) कण्ठः

५. यथायोग्यं मेलनं कुरुत-

सामान्य-स्थानम्	विशेष-स्थानम्	सामान्य-करणम्	विशेष-करणम्
ओष्ठः	मूर्धा	स्वस्थानं करणम्	अधरोष्ठः
दन्ताः	नासिकामूलस्य उपरिभागः	जिह्वा करणम्	जिह्वाग्रः
नासिका	तालु	स्वस्थानं करणम्	जिह्वामध्यः
कण्ठः	उत्तरोष्ठः	जिह्वा करणम्	कण्ठस्य अग्रभागः
मूर्धा	दन्ताः	स्वस्थानं करणम्	नासिकामूलस्य अधोभागः
तालु	कण्ठस्य पृष्ठभागः	जिह्वा करणम्	जिह्वोपाग्रः

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

उत्तराणि :

सामान्य- स्थानम्	**विशेष- स्थानम्**	**सामान्य- करणम्**	**विशेष-करणम्**
ओष्ठः	उत्तरोष्ठः	स्वस्थानं करणम्	अधरोष्ठः
दन्तः	दन्तः	जिह्वा करणम्	जिह्वोपाग्र:
नासिका	नासिकामूलस्य उपरिभागः	स्वस्थानं करणम्	कण्ठस्य अग्र
कण्ठः	कण्ठस्य पृष्ठभाग:	जिह्वा करणम्	जिह्वामध्य:
मूर्धा	मूर्धा	स्वस्थानं करणम्	नासिकामूलस्य अधोभागः
तालु	तालु	जिह्वा करणम्	जिह्वाग्र:

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

योग्यताविस्तारः

पाणिनीय-शिक्षा-सूत्राणि-

षष्ठ-कक्षायां 'स्थान-प्रकरणस्य' सूत्राणि दृष्टवन्तः। अधुना 'करण-प्रकरणस्य' सूत्राणि –

सूत्राणि	अर्थाः
करण–प्रकरणम्	
करणम् अपि।	अधुना (वर्णोच्चारणस्य) 'करणं' जानीमः।
तालव्य-मूर्धन्य-दन्त्यानां – जिह्वा करणम्।	तालव्यानां मूर्धन्यानां दन्त्यानां च वर्णानाम् उच्चारणे → 'जिह्वा' करणं भवति।
जिह्वामध्येन – तालव्यानाम्।	तालव्य-वर्णानाम् उच्चारणे → जिह्वायाः 'मध्य-भागः' करणं भवति।
जिह्वोपाग्रेण – मूर्धन्यानाम्।	मूर्धन्य-वर्णानाम् उच्चारणे → जिह्वायाः 'उपाग्र-भागः' करणं भवति।
जिह्वाग्रेण – दन्त्यानाम्।	दन्त्य-वर्णानाम् उच्चारणे → जिह्वायाः 'अग्र-भागः' करणं भवति।
शेषाः – स्वस्थानकरणाः।	शेषाणां (कण्ठ्य-ओष्ठ्य-नासिक्यानां) वर्णानाम् उच्चारणे → 'स्वस्थानं' (स्वस्य स्थानस्य कश्चिद् भागविशेषः) एव → करणं भवति।
इत्येतत् करणम्।	अत्र पर्यन्तम् एतत् उच्चारणस्य 'करणं' चर्चितम्।

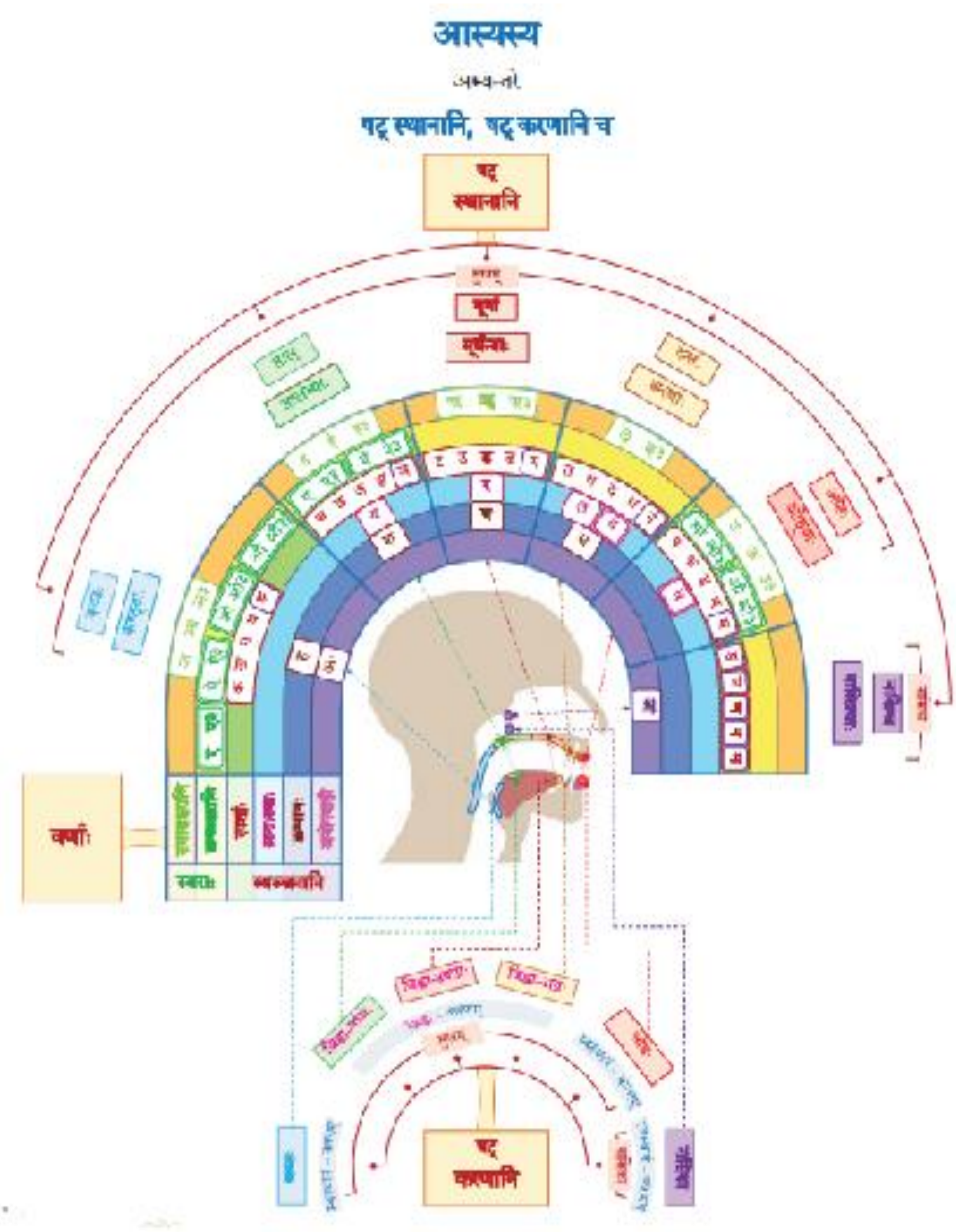

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in

अत्र इदम् अवधेयम्

'स्वरः' इत्यस्य परिभाषा-वाक्यम्-स्वयं राजन्ते इति स्वराः ।

अर्थः- ये वर्णाः (स्वयं) स्वतन्त्ररूपेण (राजन्ते) उच्चार्यन्ते,

ते → स्वराः भवन्ति

'व्यञ्जनम्' इत्यस्य परिभाषा-वाक्यम्- अन्वग् भवति व्यञ्जनम्।

अर्थः- उच्चारणार्थं यः वर्णः अचं (स्वर) प्रति पराश्रितः भवति, सः वर्णः → 'व्यञ्जनं' भवति ।

उत्तराणि – यहाँ यह जानें

परिभाषा-

स्वर की परिभाषा-वाक्य-

जो स्वयं सुशोभित होते हैं, वे स्वर हैं।

अर्थ- जो वर्ण (स्वयं) स्वतंत्र रूप में (सुशोभित) उच्चरित होते हैं वे → स्वर कहलाते हैं।

'व्यञ्जन' की परिभाषा – वाक्य

जो स्वरों के पीछे-पीछे चलते हैं, वे व्यंजन होते हैं। अर्थ- उच्चारण के लिए जो वर्ण स्वर पर निर्भर होता है, वह वर्ण → 'व्यंजन' कहलाता है।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE www.studentbro.in